

911.3:314.8 (497.11 Љиг)

Весна Лукић*, Драгана Матијевић*

ДЕМОГРАФСКИ И ПРОСТОРНО-ФУНКЦИОНАЛНИ ПРОЦЕСИ У СЕОСКИМ НАСЕЉИМА ЉИГА

Abstract: Weakened demographic potentials of population as factor of development of rural settlements, also reflect to changes in the existing network of settlements in Ljig municipality. Consequences of demographic development's negative flows can be directly perceived in transformation of settlements' structure towards population size. Concentration of population in city center, together with discharge of population in village, have caused both demographic and functional disbalance within settlement network. As the result of continuing processes of depopulation and population ageing, significant changes within structure of population and households of rural settlements have come forth. Current changes in rural settlements are mutually dependant to general socio-economic development, both in rural settlements and municipality as whole. Classification of rural Ljig's settlements will be conducted according to indicators of demographic development's components, with an emphasize on the most significant population problems. The paper will analyse spatial element of transformations of rural settlements' network, their function as indicator of economic development's level and role within the system of settlements.

Key words: depopulation, rural settlements, development, Ljig

Уводне напомене

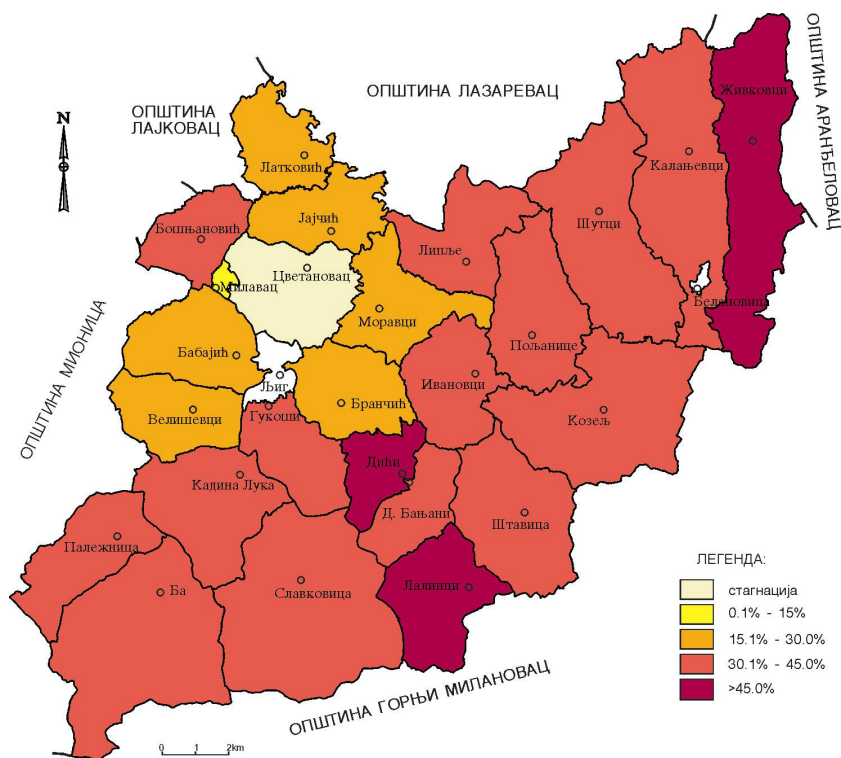
Према броју становника, општина Љиг спада међу тридесет популационо најмањих општина Србије (без Косова и Метохије). Сразмерно релативно великом броју насеља општине, осамдесет процената становништва живи у сеоским насељима. Укупан број становника општине Љиг смањује се од 1961. године, као резултат опадања броја становника сеоских насеља, док градска насеља бележе пораст популације. Изражен процес депопулације од 60-их година 20. века, рефлектује се на актуелну старосно-полну структуру становништва, и квантитативне и квалитативне демографске потенцијале руралних насеља. Са демографским пражњењем и старењем сеоског становништва, трансформише се и село.

* Мр Весна Лукић, истраживач-сарадник, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ, gijcsanu@eunet.yu
Драгана Матијевић, истраживач-приправник, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ, gijcsanu@eunet.yu

Проблеми демографског развоја сеоских насеља Љига

Укупна популација сеоских насеља Љига, према важећој административној подели на градска и остала насеља из 2002. године, смањила се у периоду 1961-2002 за 20%. Осим Цветановца, у коме број становника релативно стагнира од 1961. године, сва остала сеоска насеља са различитим интензитетом захватио је процес депопулације.

У последњих четрдесет година највећи губитак становништва, од чак 52%, има насеље Живковци. Као најудаљеније насеље од општинског центра Живковце, заједно са популационо малим насељима до 300 становника (Бошњановић, Дићи и Палежница), одликује смањење популационог потенцијала у последњем међупописном интервалу са просечном годишњом стопом смањења броја становника од -20 промила.

Карта 1. Смањење броја становника сеоских насеља Љига у периоду 1961-2002. год.

Смањење броја становника сеоских насеља првенствено је узроковано биолошком депопулацијом, која је у различитој мери праћена негативним миграционим салдом. У периоду 1991-2002, спрега негативне природне и миграционе компоненте кретања становништва утицала је на популационе промене у десет сеоских насеља. У тринаест насеља на смањење броја становника пресудно је деловала природна компонента кретања становништва. Ово су насеља са негативним вредностима природног прираштаја и позитивним вредностима миграционог салда, или без забележених миграционих кретања.

Табела 1. Компоненте кретања становништва
руралних насеља Љига, 1991-2002 год.

Насеље	Просечне годишње стопе у периоду 1991-2002 (у промилима)		
	Раст	Природни прираштај	Миграциони салдо
Ба	-11,4	-3,5	-7,9
Бабајић	-5,5	3,2	-8,8
Бошњановић	-20,8	-16,3	-4,5
Бранчић	-1,3	5,5	-6,7
Велишевац	-2,6	8,1	-10,7
Гукош	-6,3	6,9	-13,2
Дићи	-22,5	-9,7	-12,8
Доњи Бањани	-8,9	2,3	-11,2
Живковци	-22,1	-9,6	-12,6
Ивановци	-12,5	-1,4	-11,0
Јајчић	-8,7	0,2	-8,9
Кадина Лука	-10,8	0,8	-11,6
Калањевци	-9,3	0,1	-9,4
Козељ	-13,1	-4,3	-8,9
Лалинци	-8,7	2,0	-10,6
Латковић	-15,7	-0,6	-15,2
Липље	-11,9	2,7	-14,6
Милавац	-6,7	-13,7	7,1
Моравци	-1,8	4,9	-6,6
Палежница	-24,6	-12,6	-11,9
Пољанице	-9,8	-0,2	-9,6
Славковица	-13,2	-1,0	-12,2
Цветановац	8,2	20,5	-12,3
Штавица	-11,7	0,8	-12,5
Шутци	-13,9	0,5	-14,5

Извор података: Документациони материјал виталне статистике, СЗС.

Као специфична насеља, према оствареним популационим променама и смеру деловања појединих компоненти кретања становништва на формирање њихових популационих потенцијала, истичу се Цветановац и Милановац. Цветановац је једино сеоско насеље Љига које има повећање броја становника у последњој деценији и то искључиво захваљујући досељавању становништва. Милавац, са друге стране, је једино сеоско насеље са позитивним природним прираштајем у последњем међупописном периоду. Остварене популационе промене у овом насељу резултат су деловања обе компоненте кретања становништва које су, с обзиром на негативне вредности миграционог салда и позитивне вредности природног прираштаја, супротног смера од природних и миграционих кретања забележених у највећем броју насеља. У случају насеља Милавац, разлике у демографском развоју у поређењу са осталим сеоским насељима Љига резултат су етничке структуре становништва Милавца у којој преовладавају Роми.

Према индикаторима компоненти демографског развоја руралних насеља Љига могу се издвојити:

- изразито емиграциона насеља (Бошњановић, Дићи и Милавац),
- изразито биолошки депопулациона насеља (Латковић, Липље и Шутци).

Према просечној старости становништва, као једног од индикатора демографске старости, општина Љиг је на 26. месту у Србији према старости становништва. Одмакао процес старења становништва највише је изражен у сеоским насељима Општине. Просечна старост сеоског становништва Љига износи 45 година, што је за три године више од просека старости становништва руралних насеља на нивоу Централне Србије. У насељима Лалинци, Живковци и Липље становништво у просеку има 48 односно 49 година. Већи број младог (0-14 година) од старог становништва (60+ година) има само насеље Милавац. Разликама у уделу становништва старијег од 60 година у укупном становништву општине у поређењу са нивоом Централне Србије доприноси бројност старог становништва у сеоским насељима (коэффицијент старења износи 29,5). Коэффицијент старења становништва општине 2002. године износио је 27 на према 23 за Централну Србију као целину. Више од 35% становништва старијег од 60 година имају насеља Доњи Бањани, Лалинци, Липље и Живковци.

Демографски процеси депопулације и старења становништва рефлектују се на обим и структуру радног контингента становништва. Општина Љиг

припада групи од двадесет пет општина Србије са најмањим демографским потенцијалима радне снаге. Неповољније стање је у сеоским насељима, која имају мањи удео контингента радног становништва у укупном (61%) у поређењу са градским (66%). Високе вредности коефицијента искоришћености радног контингента (83%) указују на мале демографске резерве радне снаге у сеоским насељима, као последице одмаклог процеса старења становништва. И поред мањег обима радног контингента активност сеоског становништва је већа од градског. То је нарочито изражено у појединим насељима која имају више од половине пољопривредног становништва, (Бошњановић, Дићи, Доњи Бањани, Моравци), услед високе активности становништва преко 65 година старости. Коефицијент економске зависности популације креће се од 186 (на 100 активних становника долази 186 неактивних) за Милавац, насеље са највећим уделом младих у укупном становништву и сразмерно томе великим бројем издржаваних лица, до 33 за Доње Бањане као насеље са највећом активношћу становништва у пољопривреди. Очигледно да овај показатељ односа између активног и неактивног дела популације није адекватан у случају израженијег удела пољопривредног у укупном становништву насеља. То потврђују показатељи оптерећености контингента радно способног становништва, контингентом деце и лица старијих од 65 година. Вредност коефицијента укупне старосне зависности 2002. године у сеоским насељима износила је 60, а у градским 48. Најнеповољнији односи између контингента радно способног и осталог становништва су у Бошњановићим, Доњим Бањанима, Лалинцима и Липљу, где на сто радно способних лица долази између седамдесет три и седамдесет пет лица ван оквира радне снаге.

Услед негативних демографских трендова смањује се број домаћинстава у већини сеоских насеља. У периоду 1991-2002 број сеоских домаћинстава смањен је са 3915 на 3668, односно за 250 домаћинстава. Смањење броја домаћинстава најизраженије је било у насељима Калањевци и Живковци. Трансформација структуре сеоских домаћинства одвија се у правцу смањења просечног броја чланова домаћинства и пораста самачких (највероватније тзв. старачких) домаћинства. Чак 778 сеоских домаћинства Љига 2002. године била су самачка домаћинства. Махом се ради о домаћинствима са пољопривредним газдинством. Сенилизација и феминизација пољопривредног становништва, и недостатак младе радне снаге утичу и на постепено атрофирање производне функције пољопривредних домаћинства. Са опадањем радне способности опада и производња на старачким домаћинствима. Временом, газдинства не

представљају више произвођачке и потрошачке категорије, него постају искључиво потрошачка домаћинства (Вуксановић, 1991).

Успостављена неповољна старосно-полна структура становништва, заједно са негативним вредностима природног прираштаја утицаће на даље негативне токове демографског развоја у сеоским насељима. Према резултатима пројекције становништва за општину Љиг¹, на основу варијанте очекиваног демографског развоја, број становника сеоских насеља Општине смањио би се са 11.384, 2002. године на 10.104 до 2010. године, односно за 11,2%. Убрзан процес демографског старења популације довешће до наставка тенденције гашења самачких домаћинстава, што ће допринети паду укупног броја домаћинстава сеоских насеља. До краја пројекционог периода, 2010. године, предвиђа се смањење броја домаћинстава у сеоским насељима на 3600 домаћинстава. Квантитативно и квалитативно слабење демографских потенцијала сеоских насеља одражава се на свеукупан развој ових насеља, али и Општине у целини. У типологији општина Србије према основним демографским и развојним карактеристикама, општина Љиг издвојена је као изразито пољопривредна општина са интензивном миграцијом становништва (изнад -10%), (Јакопин, Нешковић, 1996).

Последице демографских токова на развој руралних насеља Љига

Проучавање мреже сеоских насеља општине Љиг представља један сегмент у “научном сагледавању актуелне руралне ситуације”² у Србији. Ситуирана између Шумадије и Ваљевске Подгорине, а тиме физичко-географски издиференцирана на села качерског, сувоборског и колубарског краја, природно су предиспонирана за квалитетну и разноврсну основу руралног развоја. Међутим, природно-географска основа и географски положај, сами по себи су недовољни за просперитетни рурални развој. Вишегодишњи трендови негативног природног кретања руралног становништва, континуирани процес емиграције из сеоских насеља, привлачно дејство градских центара, непланска и екстензивна пољопривредна производња, низак степен економског развитка и генерално, све безначајнија улога села у систему насеља, бројни су фактори који су допринели недовољним

¹ Пројекције становништва за општину Љиг преузете су из Стратегије просторног развоја општине Љиг, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ.

² Стаменковић, “Научна полазишта проучавања актуелне руралне ситуације и сеоских насеља као могућих центара развоја Србије”. Становништво, 1-4, ИДН, Београд, 1999.

виталним контингентима становништва на селу, и целокупном слабењу руралне мреже насеља и села као насеобинске категорије. Кључни фактор актуелних демографских и насеобинских процеса у мрежи сеоских насеља Љига јесу гравитациони утицаји општинског средишта Љига, али и београдске урбане регије и Лазаревца као његовог субцентра.

Просторни аспект трансформација руралних насеља

Мрежу сеоских насеља Љига сачињава 25 насеља организованих на административном простору од 275,5 km², који представља чак 98,9% општинске територије, на којој је концентрисано 78% укупне општинске популације (2002. године). Дуготрајни негативни популациони трендови у овим крајевима, проузроковали су нестабилну руралну мрежу због интензивног уситњавања сеоских насеља. Од последњег Пописа у величинској типологији руралних насеља и село Дићи уврштено у групу малих сеоских насеља до 200 становника, док је највећи број руралних насеља (14) у величинској категорији села до 500 становника.

Према генетској типологији сва сеоска насеља су стихијски формирана, међутим и савремено рурално агломерирање стихијски је настављено. Природне предиспозиције условиле су урбано - морфолошку структуру насеља на збијена и разбијена. Положај насеља на северним падинама Суворора, западним падинама Шумадијских (Качерска површ) и источним падинама Ваљевских планина, одредио их је у урбано-морфолошкој типологији на разбијена и полуразбијена насеља шумадијске подгрупе. Овај подтип подразумева прелазну варијанту насеља од разбијених ка постепеном срастању и збијању (Матијевић Д., 2005). Разбијена села типична су за веће надморске висине, па су најзаступљенија (њих 20) у хипсометрији 200-500 м надморске висине. У процесу збијања и концентрације сеоских домаћинстава све је интензивнији процес њиховог згушњавања и прелазак из разбијеног у полуразбијени тип (Ивановци, Живковци, Јајчић, Кадина Лука, Латковић, Липље, итд.). Нека села су друмског типа као Славковица и Милавац, услед њиховог груписања уз комуникацију. Иначе, комуникације представљају фактор концентрације око којих се групишу нови стамбени и привредни нуклеуси. Овај насеобински процес је веома активан у руралној мрежи Љига, и данас представља озбиљан проблем стихијског ширења и бесправне градње насеља дуж комуникација.

У морфологији сеоских насеља заступљен је већи број засеока који могу бити међусобно удаљени и по више километара (Живковци, Калањевци,

Палезница), што се озбиљно рефлектовало на проблем саобраћајне доступности и инфраструктурне опремљености ових сеоских насеља. Разбијена села се одликују ретком густином насељености којима иде у прилог и велика површина атара, тако да села Ба, Козељ, Живковци, Штавица, Шутци најређе су насељена са просечном густином од 28 (Ба) до 35 (Шутци) ст/км². У анализи тенденције опадања густине насељености у корелацији са компонентама демографског развоја (у периоду 1991-2002. године), дошло се до закључка да су највеће вредности опадања густине имала села Милавац (-34) као последица емиграције локалног становништва, затим Латковић (-13) као последица депопулације и Бошњановић (-12) такође као последица исељавања становништва. Остала села имају ниже негативне вредности, док једино градска насеља (Белановица и Љиг) имају позитивну тенденцију раста густине насељености. Зато на територији Општине постоји изразита диспропорција густине насељености између урбаног и руралног ареала, 1298 ст/км² : 41 ст/км².

Функције сеоских насеља као индикатор степена привредне развијености

Од 60-тих ХХ века година започет је континуирани тренд опадања броја сеоског становништва Општине. Друштвено-географски процеси (индустријализације, деаграризације и урбанизације), потпомогнути нерационалном и непланском руралном политиком, довели су до потпуне деградације села, тако да ова насеобинска категорија последњих 30 година стагнира у развоју. Концентрација становништва у градском насељу (Љиг) с једне стране, а пражњење становништва у селу с друге, проузроковао је у мрежи како демографски тако и функционални дисбаланс. Све је мањи број сеоског становништва Општине које се егзистенцијално задовољава пољопривредном делатношћу. Од три четвртине становништва које живи на селу, свега 27% се активно бави пољопривредном производњом. Сеоска насеља су у основи аграрна, а карактерише их екстензивна пољопривредна производња с ниским приносима пољопривредних култура.

Сеоско насеље представља друштвени однос у простору. Социјална улога села је двојака: у њему се пројектују друштвени односи и друштвена структура, али и село обликује друштвене односе и друштвену структуру (Стојанов, 1991). Привредна транзиција тј. њена терцијаризација у постиндустријској фази обухватила је друштво у целини. Савремени привредни токови одразили су се на унутрашња преструктурирања активног становништва. На основу структуре активног становништва према

секторима делатности, утврђена је функционална типологија насеља општине Љиг (Матијевић, 2005). Од укупно 25 села, њих 15 има опадање броја запослених у секундарним делатностима, док 21 село има пораст броја запослених у групи терцијарно-квартарних делатности. Више од половине (52%) сеоских насеља је изразито аграрно, а затим индустријско-аграрно (32%). Кадина Лука је једино село са индустријско-услужном функционалном оријентацијом захваљујући фабрици за обраду грађевинског камена. Природна налазишта грађевинског камена омогућила је насељима у јужном делу Општине (Славковица, Ба и Кадина Лука) да немају изразито монофункционални рурални развој. Изразито аграрна насеља са преко 70% запослених у примарним делатностима спадају: Моравци, Пољанице, Јајчић, Ивановци, Дићи и Доњи Бањани, док Бошњановићи имају највећи удео запослених (84,7%). Захваљујући експлоатацији руде у селу Ба, Палезници и Кадиној Луци највећи је удео запослених у секундарним делатностима. Сва села имају слабо заступљене услужне делатности (највеће учешће у Кадиној Луци, 22,5%), посебно кварталних (највише у Славковици 10,9%). С обзиром да савремени привредни развој друштва у целини обухвата развој и већу заступљеност услужних делатности, онда ова група делатности као индикатор привредног развоја указује на низак степен привредног развоја руралних насеља општине Љиг.

Према хијерархијским карактеристикама или положају у систему сеоских насеља, села могу бити:

- примарна,
- села са сеоским центром,
- центри заједнице села.

У прву групу сеоских припадају популационо мала села, која немају развијену локалну привреду, нити опремљеност основним јавним службама (четвороразредну основну школу). Ова села су изразито пољопривредна (Дићи) или приградска која гравитирају према Љигу (Бабајић, Велишевац, Гукош и Милавац). Села са сеоским центром имају већи степен функционалне самосталности, поседујући поред четвороразредне ОШ и дом културе, задружни дом, библиотеку, здравствену амбуланту, итд. Ова села имају развијене унутрашње функције и могу просторно - функционално да обједињују више примарних села. У руралној мрежи Љига овој групи припадају Цветановац, Моравци, Латковић, Кадина Лука, међутим већина сеоских насеља поседује једино четвороразредну основну школу, јер су сви други јавни објекти због дотрајалости ван функције.

У руралној мрежи Љига, једино село Славковица има статус центра заједнице села. Ово насеље има физиономију мање варошице (741 ст.) и најопремљеније је јавним и комерцијалним објектима који опслужују и околна насеља. Има нову четворогодишњу школу, подручну предшколску установу, здравствену амбуланту, пошту, земљорадничку задругу, три продавнице и три угоститељска објекта. Окосницу привредног развоја представља каменолом “Љута стена” и предузеће за обраду мермера, гранита и пешчара, које запошљава 34 радника. Централитет Славковице наглашава и њена развијена туристичка функција. У њеном атару је најпознатије туристичко одређиште у Општини, планина Рајац, и у овом насељу сеоски туризам има дужу традицију. Као село најразвијенијих функција у мрежи руралних насеља Љига, Славковица би требала да се све више развија на принципима тржишног привређивања. Као “тржишно село” она може добити изузетан друштвено-економски значај, јер тако постаје кључни чинилац развоја, а функционално-хијерархијски може бити интегрисана са адекватним урбаним системима (Стаменковић, 1999).

Да би се село одржало неопходно је изградити адекватну стратегију развоја села. Основу стратегије може представљати: положај целокупне Општине у односу на Београд и велике центре, положај у односу на ибарску комуникацију и ауто-пут Београд – Јужни Јадран, повољни природни услови за аграрну производњу, природна налазишта грађевинског камена и туризам (бањски, планински, рекреативни, сеоски, етно), а један од примарних циљева “оваквих тежњи је да се системом планирања – просторним, урбаним и руралним, створе адекватне друштвене претпоставке које обезбеђују територијално хомоген друштвено-економски развој” (Стаменковић, Бачевић, 1992).

Закључак

Актуелна демографска и насеобинска ситуација сеоских насеља општине Љиг резултат је демографских и привредних транзиционих процеса који су захватили Србију у целини. Негативан тренд развоја села, последица је и интензивног гравитационог деловања градских насеља (Београд, Лазаревац, Љиг) која су подстакла снажну емиграцију из сеоских насеља. Демографски токови манифестовали су се кроз континуирано смањење сеоске популације (мањим делом кроз негативан природни прираштај и већим кроз одсељавање), повећање просечне старости руралног становништва, смањење демографског потенцијала радне снаге и смањење броја и просечне величине сеоских домаћинстава. С друге стране

демографски процеси оставили су снажне просторне последице кроз уситњавање мреже сеоских насеља, смањење густине насељености, линеарну концентрацију и агломерацију становништва и услуга уз комуникације и функционална преструктурирања. Већина села су у основи аграрна и монофункционална (изузев села Ба, Кадина Лука, Славковица и Палезница). Највећи број сеоских насеља бележи опадање броја запослених у примарним и секундарним делатностима, а пораст запослених у услужним делатностима, што је еквивалентно савременим привредним токовима терцијаризације. Ако неразвијеност неког простора означава степен неискоришћености његових ресурса, онда будућност руралног развоја Љига треба тражити у тржишној оријентацији аграрних производа према градским центрима и бољој афирмацији локалних богатстава (планина Рајац, експлоатација рудног богатства, ловни туризам, еко и сеоски туризам, итд).

Литература

Вуксановић Г. (1991): Настанак старачких пољопривредних домаћинстава, *Зборник Матице Српске за друштвене науке*, Бр. 90, (стр. 149-154), Нови Сад.

Географски институт „Јован Цвијић” САНУ (2005): *Стратегија просторног развоја општине Љиг*, Београд.

Јакопин Е, Нешковић Н. (1996): Демографско пражњење као последица економске неразвијености; Регионални развој и демографски токови у СР Југославији (научни скуп), Економски факултет, Ниш, (83-96).

Матијевић Д. (2005): Урбано-географски процеси у мрежи насеља општине Љиг; *Гласник СГД-а*, Бр. 85, Св. 2, Београд, (стр.87-96).

Републички завод за статистику (2002): Документациони материјал виталне статистике, Београд.

Републички завод за статистику (2003): Попис становништва, домаћинстава и станова 2002. године, Књ. 2, Београд.

Републички завод за статистику (2003): Попис становништва, домаћинстава и станова 2002. године, Књ. 5, Београд.

Републички завод за статистику (2003): Попис становништва, домаћинства и станова 2002. године, Књ. 7, Београд.

Републички завод за статистику (2003): Попис становништва, домаћинства и станова 2002. године, Књ. 9, Београд.

Савезни завод за статистику (1965): Попис становништва, Књ. 11, Београд.

Стаменковић С. (1999): „Научна полазишта проучавања актуелне руралне ситуације и сеоских насеља као могућих центара развоја Србије”. Становништво, 1-4, ИДН, Београд, (стр. 185-192).

Стаменковић С, Бачевић М. (1992): Географија насеља. Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.

Стојанов М. (1991): Могућности интегралног развоја села. *Зборник Матице Српске за друштвене науке*, бр. 90, Нови Сад, (стр. 9-35).

Vesna Lukić, Dragana Matijević

DEMOGRAPHIC AND SPATIO-FUNCTIONAL PROCESSES IN LJIG RURAL SETTLEMENTS

Summary

Current demographic and settlement situation of rural settlements in Ljig municipality is the result of demographic and economic transitional processes, which have seized Serbia as whole. Negative trend of village development is also consequence of intense gravitational activities of urban settlements (Belgrade, Lazarevac, Ljig) which have induced strong emigration from rural settlements. Demographic flows have been manifested through continuing decrease of rural population (smaller share through negative natural increase of population and bigger share through emigration), increase of average age of rural population, decrease of labour force's demographic potential and decrease of number and average size of rural households. On the other hand, demographic processes have left strong spatial consequences through chopping-up of rural

settlements' network, density decrease, linear concentration and agglomeration of population and services along communication lines and functional restructurings. Most villages are basically agrarian and monofunctional (apart from villages Ba, Kadina Luka, Slavkovic and Paležnica). The biggest number of rural settlements note decrease in number of the employed in primary and secondary activities, and increase in the number of employed in service activities, which is equivalent to modern economic flows of tertiarization. If non-development of some area marks the level of its recourses' unusage, then the future of Ljig's rural development needs to be looked for in market orientation of agrarian products towards city centers and better affirmation of local resources (Mount Rajac, ore deposits exploitation, hunting tourism, ecological and village tourism, etc).